

Л. І. БУРАК

ДЫНАМІЧНЫЯ КАНСТРУКЦЫІ Ў ТВОРАХ ЯКУБА КОЛАСА

У творах Якуба Коласа актыўна ўжываюцца сінтаксічныя канструкцыі, якія ўтвораны ў выніку парцэляцыі разгорнутага паведамлення. Пад парцэляцыяй звычайна разумеюць спецыяльны прыём, пры дапамозе якога разгорнутае паведамленне членіцца на асобныя часткі, якія атрымліваюць інтанацыйны контур і інфармацыйную нагрузку самастойнага выказвання. Так, у кантэксце *Нехта ехаў. І не адзін* (Дрыгва) ці *Начлежнікі пасвілі коней. На поплаве. Каля самага Нёмана* (Казкі жыцця) канструкцыі *І не адзін* ці *На поплаве* або *Каля самага Нёмана* не маюць уласнай структурнай схемы; яны ў структурным і семантычным плане залежаць ад папярэдняй канструкцыі і толькі сумесна з ёй могуць быць паведамленнямі, паколькі сінтаксічныя сувязі ў сінтагматычным радзе робяць іх паўнапраўнымі адзінкамі звязнага тэксту, здольнымі выконваць камунікатыўную функцыю. Як правіла, гэтыя канструкцыі арганізуюцца з асобных словаформаў ці слоўных комплексаў, пазіцыйна самастойныя, інтанацыйна закончаныя, валодаюць прэдыкатыўнасцю, лагічным націскам, які маркіруе сэнсавы цэнтр змешчанага ў іх выказвання. Яны маюць няпоўны граматычны састаў, характарызуюцца недастатковасцю семантычнага напаўнення, дакладнай функцыянальна-структурнай арыентацыяй на папярэднюю (часцей за ўсё поўнасастаўную) канструкцыю. У іх няма прэдыкатыўнага ядра, таму ўласцівая ім прэдыкатыўнасць мае імпліцытнае выражэнне, праяўляецца аслаблена і падаецца як бы другім, іншым планам. Такое выражэнне прадвызначае мінімальнае выкарыстанне лексіка-граматычных сродкаў і магчыма ва ўмовах пэўнага кантэксту ці сітуацыі. Нездарма парцэляваныя канструкцыі заўсёды ўжываюцца ў кантэксце разам з самастойным сказам, размяшчаючыся пасля гэтага сказа і прымацоўваючыся да яго рознымі сродкамі злучнікавай ці бяззлучнікавай сувязі. У такіх выпадках самастойны сказ з'яўляецца асноўным або стрыжнёвым, гэта — зыходная частка разгорнутага паведамлення. Як правіла, ён поўны, мае ўласную структурную схему і характарызуецца экспліцытнай выражанасцю тэма-рэмнага саставу, у межах якога ад тэмы да рэмы адбываецца паступовае нарастанне дынамізму. У парцэляванай жа канструкцыі назіраецца своеасаблівая рэдукцыя знешняга саставу сказа ў бок яго імпліцытнай выражанасці, якая прыводзіць да ўзмацнення семантычнай вагі экспліцытна выражанага лексіка-граматычнага саставу, у выніку чаго яна звычайна змяшчае толькі новае — рэму выказвання. Атрымліваецца, што парцэляваная канструкцыя ў пэўнай меры валодае такімі ж асноўнымі адзнакамі, якія ўласцівы звычайнаму самастойнаму сказу. Своеасаблівая суадноснасць стрыжнёвай і парцэляванай канструкцыі дае падставу сцвярджаць, што яны з'яў-

ляюцца інварыянтамі (поўным і няпоўным), якія належаць адной сінтаксічнай парадыгме.

Безумоўна, парцэляваныя канструкцыі ў радзе выпадкаў могуць дэпарцэлявацца, гэта значыць уключацца ў састаў стрыжнёвага сказа, утвараючы сумесна з ім адну прэдыкатыўную адзінку. Так, напрыклад, прыведзеную вышэй канструкцыю *Начлежнікі пасвілі коней. На поплаве. Каля самага Нёмана* лёгка можна трансфармаваць у адзін развіты сказ *Начлежнікі пасвілі коней на поплаве каля самага Нёмана*. Калі параўнаць гэтыя канструкцыі, то нельга не заўважыць, што яны арганізаваны з адных і тых жа словаформаў, якія размешчаны ў адным і тым жа парадку і займаюць пазіцыю адных і тых жа членаў сказа. Аднак сінтаксічныя сувязі, якімі ўводзяцца гэтыя словаформы, маюць розны характар: адны існуюць на ўзроўні словазлучэння або сказа (яны несвабодныя, непарарывістыя, больш цесныя), другія — на міжсказавым або тэкставым узроўні (яны свабодныя, перарывістыя, менш цесныя). Зразумела, што характарам сінтаксічнай сувязі абумоўлена структура саміх канструкцый: пры парцэляцыі яна арганізавана з трох камунікатыўных адзінак, пры дэпарцэляцыі — з адной камунікатыўнай адзінкі. А гэта ў сваю чаргу пераканаўча сведчыць аб тым, што з сэнсавага пункту гледжання раўнацэннай замены пры такой трансфармацыі не атрымалася, паколькі дэпарцэляваная словаформа пазбаўлена той камунікатыўнай значнасці, сэнсавага зместу, якім яна валодала ў саставе парцэляванай канструкцыі. Яе семантычныя сувязі пры парцэляцыі намнога шырэйшыя, чым пры дэпарцэляцыі ў сказе, яны перакрываюць лінейныя сінтаксічныя сувязі і суадносяцца з усім зместам базавай структуры. Уключэнне такой словаформы ў зыходную пазіцыю парушае яе камунікатыўную нагрузку, якая істотна аслабляецца або зусім змяняецца. Для прыкладу параўнаем яшчэ дзве канструкцыі: *На лаўцы сядзіць дзядзька Тамаш, вясёлы жартаўнік і На лаўцы сядзіць дзядзька Тамаш. Вясёлы жартаўнік!* (Казкі жыцця). У першай канструкцыі словазлучэнне *вясёлы жартаўнік* звязана з папярэдняй часткай сказа злучальна-апазіцыйнымі адносінамі, займае пазіцыю адасобленага кампанента (развітага прыдатка) і не з'яўляецца камунікатыўнай адзінкай. У другой жа канструкцыі гэта словазлучэнне ўяўляе сабой асобную камунікатыўную адзінку і адначасова займае ў ёй пазіцыю развітага выказніка, звязваецца з папярэдняй адзінкай далучальна-паяснальнымі адносінамі. Як відаць, яно істотна змянілася не толькі ў семантычна-функцыянальным, але і ў структурна-сінтаксічным плане; сувязь стала менш цесная, перарывістая, з рэжым пераходам ад аднаго выказвання да другога, у выніку чаго апошняе атрымала большую граматычную, сэнсавую і інтанацыйную самастойнасць у кантэксце. Пры такой трансфармацыі абавязкова змяняецца тып сувязі (злучэнне ператвараецца ў далучэнне і наадварот), а таму яе нельга лічыць чыста стылістычнай з'явай, асноўная функцыя якой заключаецца ў сэнсавай і інтанацыйнай актуалізацыі асобнай словаформы ці словазлучэння і стварэнні тым самым адпаведнага эмацыянальна-экспрэсіўнага эфекту. Да таго ж сустракаюцца выпадкі, калі падобная трансфармацыя практычна немагчымая, паколькі можа залежаць не толькі ад камунікатыўнага прызначэння, але і ад парадку слоў, разнапланаванага інтанацыйнага афармлення і інш. Напрыклад: *Там нешта расце. Бяроза?* (Казкі жыцця). *У паношанай вопратцы ён быў. З доўгай барадой* (На ростанях). Выходзіць, што парцэляваныя канструкцыі істотна адрозніваюцца ад дэпарцэляваных канструкцый, паколькі пры дапамозе першых ствараюцца дынамічныя, а пры дапамозе другіх — статычныя пабудовы.

Парцэляваныя канструкцыі заўсёды сінсемантычныя, самастойна ў мове яны функцыянаваць не могуць, бо становяцца асобнымі паведамленнямі не самі па сабе, а толькі дзякуючы іх сувязі са стрыжнёвай канструкцыяй, на фоне якой і раскрываецца іх сутнасць. Цесныя ўзаемаадносіны, якія існуюць паміж парцэляванай і стрыжнёвай канструкцыямі ў пісьмовым ці вусным тэксце, аказваюць адпаведны ўплыў на іх

арганізацыю. Назіранні паказваюць, што структура стрыжнёвай і парцэляваных канструкцый можа мець аднатыпную і разнатыпную будову. Аднатыпнасць праяўляецца ў тым, што парцэляваная канструкцыя паралельна прымацоўваецца да стрыжнёвай канструкцыі і прыпадабняецца да аднаго з яе кампанентаў, які з'яўляецца апорным словам — праз яго пасрэдніцтва ажыццяўляецца сувязь паміж самімі канструкцыямі. Гэты кампанент і парцэляваная канструкцыя выражаюцца паралельнымі словаформамі або словазлучэннямі, што займаюць пазіцыю аднайменных членаў сказа. Дзякуючы рознаму лексічнаму нападуненню суадносных членаў абедзвюх сінтаксічных канструкцый аб'ядноўваюцца далучальна-пералічальнымі або далучальна-супастаўляльнымі адносінамі і ўтвараюць адпаведныя звышфразныя (звышсказавыя) рады аднародных кампанентаў. У межах такога рада могуць знаходзіцца галоўныя ці даданыя члены, для прымацавання якіх звычайна ўжываюцца паратаксічныя злучнікі або бяззлучнікавая сувязь: *Праз акно відаць поле. І кавалачак цёмнага лесу* (Казкі жыцця). *Падлоўчы быў чалавек добры. Але строгі* (У палескай глушы). *Усё шумела ад дажджу. Ад ветру* (Казкі жыцця). Варта зазначыць, што ў межах звышфразнага аднароднага рада Якуб Колас часцей за ўсё ўжываў выказнікі, якія адносяцца да агульнага дзейніка, размешчанага ў стрыжнёвым сказе. Гэтыя выказнікі выражаюцца ў асноўным дзеясловамі і абазначаюць адначасовыя ці паслядоўныя дзеянні, ствараючы дынамічныя пабудовы і падкрэсліваючы асаблівую актыўнасць гэтых дзеянняў, напрыклад: *Напіўся мужык з крыніцы вады, лёг і адразу заснуў. Спіць як пшаніцу прадаўшы* (Казкі жыцця). *Шумнай грамадою хлынула рабфакаўская братва, у выхад на сходы імкнецца. Штурхаецца, бурліць, жыве* (На прасторах жыцця). Адназоровыя і шматзоровыя парцэляванні аднародных кампанентаў непарыўна звязана з характарам рэзкага адцянення асобных словаформаў у працэсе пералічэння; іх аўтаномнасць і канцавое размяшчэнне ў пералічальным радзе надае ім значэнне своеасаблівага выніку, фінальнага, да таго ж самага моцнага заключнага акорда. Іншы раз парцэляванне абумоўлена зрушэннем планаў выказвання, калі размова ідзе пра з'явы, што знаходзяцца ў розных сэнсавых плоскасцях. Выкарыстанне семантычна разнапланавых кампанентаў звычайна звязана са стварэннем камічнага эфекту, іроніі; сумяшчэнне канкрэтнага і абстрактнага нярэдка стварае асобы кантраст, засяроджвае ўвагу чытача або слухача на незвычайнасці факта ці з'явы, дзеяння ці прыметы. Семантычна разнапланавымі кампанентамі, як правіла, заканчваецца звышфразны аднародны рад, чым яшчэ больш падкрэсліваецца нечаканасць і актуалізацыя абазначаных імі паняццяў аб'ектыўнай рэчаіснасці. Калі пры аднатыпнай будове парцэляваная канструкцыя пабудавана па схеме суадноснага кампанента стрыжнёвай канструкцыі і прымацавана з дапамогай паралельнай сувязі, то пры неаднатыпнай будове яна пашырае папярэдняю канструкцыю за кошт дабаўлення новых кампанентаў, прымацоўваючыся з дапамогай ланцужковай сувязі. Неаднатыпнасць будовы праяўляецца ў тым, што парцэляваная канструкцыя паслядоўна падключаецца да стрыжнёвай канструкцыі і фармальна не прыпадабняецца да яе кампанентаў. Яна арганізуецца з асобных словаформаў ці словазлучэнняў, якія развіваюць змест стрыжнёвай канструкцыі і займаюць пазіцыю, якая там звычайна застаецца не занятай. Безумоўна, такая пазіцыя тыповая пераважна для дадзеных членаў сказа, якія падлягаюць адабленню. У даным выпадку парцэляваная канструкцыя аб'ядноўваецца са стрыжнёвай канструкцыяй далучальна-атрыбутыўнымі, далучальна-аб'ектнымі ці далучальна-акалічнаснымі адносінамі, якія выражаюцца рознымі лексіка-граматычнымі сродкамі і афармляюцца адпаведнымі паратаксічнымі злучнікамі або бяззлучнікавай сувяззю праз апорныя кампаненты

азначальнага, паясняльнага ці іншага характару: *Аднекуль даносілася гаворка. Але ціхая, невыразная* (На ростанях). *Выслухаўшы старожку, Лабановіч згаджаецца. І то не адразу* (У глыбі Палесся). *Настаўнікі гурбою ідуць па вуліцы. Проста да Нёмана* (там жа). Зразумела, што лягчэй за ўсё парцэлююцца тыя даданыя члены, якія маюць факультатыўны характар і слабую сувязь у сказе. Імі з'яўляюцца так званыя дэтэрмінаваныя члены сказа — актанты і сітуанты. Недэтэрмінаваныя даданыя члены адрозніваюцца моцнай сувязцю ў сказе, а таму іх парцэляванне адбываецца значна радзей. Як у адным, так і ў другім выпадку ствараюцца розныя ступенчатыя канструкцыі, якія змяшчаюць перарывістыя, напружаныя, імклівыя і нечаканыя паведамленні, што дае магчымасць рэльефна і разам з тым экспрэсіўна вылучаць асобныя «элементы думкі», засяроджваць увагу на асабліва важнай частцы выказвання, удакладняць, характарызаваць і развіваць яе. Спарадычна сустракаюцца выпадкі, калі неаднатыпную будову маюць парцэляваныя канструкцыі, якія арганізаваны з галоўных членаў сказа. Але такімі канструкцыямі Якуб Колас карыстаўся толькі пры рэплікаваных падхватах у дыялогу, напрыклад: «*Унь птушкі...*» — «*З выраю ляцяць*» (Казкі жыцця). «*Пішчаць усюды...*» — «*Птушаняты*» (там жа). Парцэляваныя канструкцыі неаднатыпнай будовы нярэдка сумяшчаюцца з парцэляванымі канструкцыямі аднатыпнай будовы, ствараючы эканомны і эфектыўны малюнак разгорнутага паведамлення: *Я хачу вучыцца. А потым зноў вярнулася б у вёску, працавала б там. Ну, настаўніцай у школе* (На прасторах жыцця). Як відаць, у выніку парцэляцыі традыцыйныя сінтаксічныя формы, якімі з'яўляюцца аднародныя і адасобленыя кампаненты, семантычна ўзбагачаюцца, становяцца інфарматыўна важнымі і стылістычна разнастайнымі. Яны істотна адрозніваюцца ад суадносных з імі аднародных або адасобленых кампанентаў у межах аднаго сказа інакшай камунікатыўнай накіраванасцю, інфарматыўнай змястоўнасцю, граматычным значэннем і інтанацыйнай аформленасцю.

Лаканічная структура парцэляваных канструкцый і разнастайныя сродкі сувязі забяспечваюць шырокія магчымасці іх вар'іравання ў звязным тэксце, што ў значнай меры садзейнічае эканомнасці выказвання і сведчыць пра яго семантычную ёмкасць, высокую эмацыянальна-экспрэсіўную насычанасць. Гэта тонка адчуваў Якуб Колас і паймаў мастэрскую ўводзіў парцэляваныя канструкцыі ў тэкст сваіх твораў як своеасаблівыя стылістычныя сродак, маючы на мэце не проста перадаць тую ці іншую інфармацыю, а засяродзіць на ёй увагу, максімальна акцэнтаваць яе і гэтым самым павялічыць і ўзмацніць яе камунікатыўную дзейнасць. Перарывістая, скачкападобная сувязь паміж парцэляванымі і стрыжнёвай канструкцыямі дазваляе адцяняць лагічныя зрухі ў структурнай арганізацыі разгорнутага паведамлення, яна паказвае, што асобныя з'явы асвятляюцца як бы з другога блоку, пад новым пунктам гледжання. І таму зусім натуральна, што дзякуючы парцэляцыі ствараюцца адпаведныя структурна гнуткія і мабільныя стылістычныя фігуры, якія індывідуалізуюць мову твора, спрыяюць пераймаць натуральнае разгортванне звязнага тэксту, калі ён фарміруецца па меры ходу думкі з адпаведнай актуалізацыяй асобных частак разгорнутага паведамлення для надання ім своеасаблівай лаканічнасці, выразнасці, змястоўнасці, эмацыянальнасці і дынамічнасці. Не выпадкова структурна-сінтаксічная арганізацыя звязнага тэксту з рацыянальным выкарыстаннем парцэляваных канструкцый служыць адным з важных сродкаў стварэння асабліва сціслага і выразнага, адрывістага і «сечанага» стылю мовы, тэндэнцыя да развіцця якога характэрна для нашай эпохі.